

על ההבט הלשוני בחקר יהדות ספרד

אליעזר גוטווירט

אהרן מירסקי, אברהם גרוסמן, יוסף קפלן (עורכים), גלות אחר גולה — מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופ' חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשמ"ח, הוצאת מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, 598 עמודים.

א

על כריכת הספר הזה מובאים איורים לברכת יעקב מתוך תרגום התנ"ך המפורסם שנעשה בידי ר' משה א־רח'ל בין 1422-1433 במימון ראש מסדר קאל־אטראבה דון לואיס דה גוזמאן. תרגום זה שימש עוד במאה שעברה, אות לשיתוף־פעולה ודו־שיח בין יהודים לנוצרים בספרד הביניימית. עקב הדפסת הפאקסי־מיליה של תנ"ך זה על־ידי הדוכס מאלבה, כתב ההיספאניסט אמריקו קאסטרו במאמר ביקורת על הספר, את גרעיני התיאוריות שלו בדבר החיים בצוותא (convivencia) של בני הדתות השונות בספרד (ויצוין, כי מאמרו זה פורסם ב־23 במארס 1923 ולא, כפי שיש חושבים, שתיאוריה זו שלו הושמעה עקב מלחמת־האזרחים בספרד וגלותו ממנה). הרעיונות הללו אכן משתקפים באיורים. כך יהודה (על העטיפה הקדמית של הספר) מצויר כמלך ביניימי; האריה שעל דגלו אינו דומה לאריה שבהרלדיקה מקאסטיליה־ליאון ולא לאריות בציורים שבכתב־היכנסת, אין עמידתו תוקפנית, על רגליים אחוריות, אלא מבויתת. ואילו יששכר (על העטיפה האחורית) מחזיק בידו ספר שאיננו כתוב באותיות עבריות. ואכן מחקריו של חתן היוכל, פרופ' ח' ביינארט, עומדים בסימן דו־השיח הזה בכמה מישורים: חלקם נכתבו בספרדית.

פורסמו בספרד ועוסקים הם בתעודות מארכיוני ספרד, ואף זו המחקר נעשה מתוך ידיעה מעודכנת של פירות המחקר של עמיתינו הספרדיים. החוקרים ימצאו עניין גם מבחינה זו ברשימת הפרסומים של ח' ביינארט, שנערכה בבקיאות בידי ' ביינארט-קפלן (עמ' 581-598).

מחקר המבוסס אף הוא על התעודות שבארכיוני ספרד (ארכיונים שונים בבא־רצלונה) הוא מאמרו של י"ט עסיס בקובץ זה. מאמרו גורס שהיה כישלון במאמצים של יהודי בארצלונה להשתלב במסחר הימי עם ארצות האגן המזרחי של הים התיכון. הכישלון נבע מהבנת הבורג־נות הנוצרית, כי בסחר הימי היו היהודים יריבים מסוכנים' (עמ' 283) אולי ראוי לציין את זהות המטרות של יהודי קאטא־לונה המתועדים כאן עם הבורגנות דווקא ולא עם האריסטוקרטיה.

חקר יהודי ספרד עמד במרכז מדעי היהדות מתחילתם במאה ה־19, אבל ההדגשים במחקר ותוצאותיו משתנים מדור לדור. קבצים כמו זה הנדון כאן — אשר רוב המאמרים בו (ליתר דיוק 23 מתוך 33) עוסקים ביהודי ספרד לפני הגירוש ואחריו ועניינים המתקשרים בהם — עשויים לשמש דוגמה לנטיות המחקר בתחום זה בעת פרסומם. אם עוד קיימת תדמית של 'אקסוטיות' לחקר יהודי ספרד, אפשר עכשיו לעקוב אחרי

אוסף הפיוטים מן המאה ה־15 (כ"י פירקוביץ) לשבתות הפורענות, הנדון במאמרו של י' יהלום, מכיל גאולה הכתובה על-פי לחץ של שיר ספרדי. גם המילים העבריות של השורה הראשונה הן פרונימיות למילים הספרדיות, שפות-חות את השיר הספרדי. רשימת פיוטי המחזור לשלוש שבתות, שבנספח למאמר חשוב זה, כוללת לכל הפחות ארבעה מקרים דומים. על אף הרגשת היאוש והכאב שבקינות אלה, שנכתבו כנראה כתגובה לרדיפות בספרד בימי הביניים המאוחרים, מתברר מהן כי המשוררים הכירו היטב את השירים העממיים בשפה הספרדית, שרו אותם ויכלו לבטוח בציכור המתפללים שגם הם מכירים אותם היטב עד כדי כך שאין צורך ברישום מוסיקאלי נוסף. כל זה לפני שירי נג'ארה. מציאות זו, בנוסף לשימוש הפארונומאסטי במילים בעב-רית ובספרדית, מצביעה לא רק על עמדות שונות מאלו שלנו למסמן אלא אף סותרות את הניגוד הפשטני שבין 'הודי' ל'ספרדי' אפילו בתקופה זו. היהודים אף בכתבתם על יסוריהם לא היו מחוץ לתרבות הספרדית. גם השמירה על שמות ספרדיים בפזורה, כגון: שאנג'ו, די לה סאגה, די פוולא — המזכירים לנו את התעודות שמפרסם א' דוד במאמרו על יהדות מצרים — היא משמעותית מעבר לממד האנקדוטי, לא רק מתוך מה שעולה מן המחקר בימינו על שמות וזהות אתנית (למשל במחקר האנתרופולוגי של ה"ר אייזקס) אלא מתוך תיעוד המנטאליות של המאות ה־15-16. ראוי לזכור את השימוש שנעשה בשמות יהודיים בסא-טירה הספרדית כנגד הקונברסוס בקאס-טיליה במאה ה־15 (והמקרה של רויס קוטה יוכיח) ואפשר להצביע על דברי 'שבט יהודה' על השימוש בשמות נוצ-ריים בקרב היהודים. בני התקופה היו

תקדימיה. במאמרו בקובץ זה דן א' אופ-נהיימר במטבע לשון תלמודי: 'מקור-טובא לאספמיא', המשמש בעיקר בתור סמל למקום רחוק. לפעמים מקור הזיהוי של א(ס)פמיא עם ספרד הוא כנראה טעות סופר.

נראה לי, כי בהיסטוריוגרפיה העכשווית על יהדות ספרד, כפי שהיא באה לידי ביטוי בהרכב מאמרים בקובץ זה, ניכרים שני עקרונות מנחים: האחד — לכידות הלשון הספרדית; השני — עיקרון לכאורה צנטריפוגאלי, המתחים הפנימיים בין שכבות שונות או בתוך קבוצות הנהגה בקהילה היהודית.

המשכיות הלשון הספרדית בקרב היהודים היא תופעה ידועה מזמן לבלש-נים ופולקלוריסטים, אך נראה כי משמ-עותה להיסטוריה החברתית לא עוררה תשומת-לב מספקת. מבחינה זאת אין הבדל כה משמעותי בין יצירות מקוריות להעתקת טקסטים ספרדיים נוצריים בידי יהודים, בין תופעת הטקסטים באלג'מיה ובין הטקסטים בספרדית-יהודית שב-שו"ת מן המאה ה־16, בין הלע"ז שבפי-רושי המקרא ותרגומי הסידור — שכן כולם מצביעים על קשר הדוק לשפה הספרדית, קשר שהוא גורם מלכד ומסמן בקבוצה סוציו-אתנית.

ב

להלן אציין כמה מאמרים בקובץ זה, אשר ההבט הלשוני האמור משתקף בהם. בכתב-היד מקמברידג', אשר עליו מתבסס מאמרו של מ' בן-ששון — והוא משקף כנראה את המציאות היומיומית באזור ואלנסיה (אלצ'י, ג'אטיבה), וגם בארצלוניה, בשנות השישים המאוחרות ובשנות השבעים והשמונים של המאה ה־14 — אפשר למצוא לכל הפחות 13 מונחים בשפה המדוברת. רובם לקוחים כנראה מן התחום הטכני של המשפט המסחרי.

פנקסים מאוחרים יותר הכתובים בספר-דית.

קהילת ונציה שימשה כדגם לקהילות אחרות של היהודים הספרדים, כגון באמסטרדאם ובלונדון. בתקופת התבססותה של הקהילה בלונדון שימש ר' יעקב ששפורטש כחכם הקהילה, ו' תשבי במאמרו בקובץ דן בפעילותו בקהילה על-פי 'צורר של שבע או שמונה אגרות בפנקסו האוטוביוגרפי שבו רשם את עותקי מכתביו', בעיקר בשנות 1664-1665. להבהרת העניין נע תשבי בין תעודות ספרדיות לחומר העברי, בין שמות עבריים לשמות ספרדיים מובהקים. אגרותיו של ששפורטש כתובות בעברית. אך יש נימה מוכרת באירוניה שלו כלפי אנשי המעמד באומרו להם: 'לא להתגדל במלאכתם [של פונסים וגבאים] לתת חלק [...] לשמנים ופתילות [...]'. (עמ' 478). דבריו מזכירים את תשובתו של אינירקי הרביעי לדיגו אריאס, כאשר הלה ביקש ממנו לרסן את הוצאותיו כי אין כסף באוצר: 'אתה מדבר כמו דיאגו אריאס ואני כמו מלך קאסטיליה'. מכל מקום אשר לאובססיה של ששפורטש כלפי מניות ואפיקורסות וגם לעובדה שהוא 'הצטין בתוקפנות חריגה', כדברי תשבי (עמ' 493), יש מקום לבדוק את ההקשר הספרדי של עמדותיו, אך לא בצורה ישירה ופשטנית, כי הרי גם הוא וגם יריביו היו יהודים ספרדים.

התעודות על החרם מקהילת היהודים הספרדים באמסטרדאם בשלהי המאה ה-17, שמפרסם י' קפלן במאמרו, הן בספרדית ובפורטוגאלית, כלשון המת-קרכת לפעמים ללשון המליצה בחצי-האי האיברי. מי שמכיר את שו"ת הריב"ש, את המסמכים הארכיוניים של קהילות כגון סארגוסה במאות ה-14 וה-15, או את המחלוקת הגדולה בעניין סדרי הישיבה בקורטס של ואלאדוליד ב-1425 ישתע-

מודעים היטב למשמעות של שמות ספר-דיים אלה.

המשכיות לשונית זאת מתאמתת בכמה מישורים. אם כי ההשוואה בין המשיחיות של יהודי ספרד לזו של הנוצרים בספרד במאה ה-15 טרם נערכה באופן מעמיק, אנו למדים ממחקריו של מ' אידל על 'ספר המשיב' כי משיחיות זו השאירה עקבות מעבר למה שנחשב. במאמרו בקובץ זה דן אידל בדרשה לא ידועה לר' שלמה מולכו, שממנה נראה כי 'מולכו ינק מן המשיחיות החריפה שפשטה בין היהודים בדור שלפני הגרוש ומן ההשתקפויות שלה בין האנוסים' (עמ' 430). הדרשה, לפי אידל, הושמעה 'לא בעברית'. במצב המחקר הפילולוגי על כתבי מולכו אפשר להניח שאין זה מן הנמנע שבמאנטובה שאחרי שנת 1529 היו נוצרים שהבינו ספרדית. (יש מקורות רבים המעידים על מציאות רב-לשונית זו). מציאות זו רלבנטית גם לגבי טוד-רוס בן יהושע הכהן מג'ינובה, 'הרופא לשר צבא הספרדים' שהלך לבקר את 'שר צבא הספרדים' באוגוסט 1529, התנצר וחיבר חיבור על המרתו, שנדפס פעמים רבות. מאמרו של ר' בונפיל בקובץ, הדן בשיחה שבעקבותיה התנצר טודרוס, מעורר את השאלה, באיזו שפה התנהלה אותה שיחה גורלית שבין הרופא לשר הצבא?

הספרדית היתה כפי היהודים שפת המסחר והשירה, המשיחיות וההמרות וגם שפת מוסדות בקהילה, כפי שאנו למדים ממאמרו של ד' קארפי, שבו הוא מפרסם לראשונה מספר תעודות על תקנותיה של קהילת ונציה בשנות 1591-1607. בתעודות אלו קהל 'תלמוד תורה של כלל היהודים יוצאי חצי האי האיברי' לעולם אינם מכנים את עצמם ספרדים או פורטוגאלים, אבל מקצת התעודות הן תרגום מספרדית. יש גם

מציין (עמ' 509) את רשימת השפות שידע רפאל מילדותו – 'לטינית, צרפתית, ספרדית, איטלקית, פורטוגזית' – ספק אם רפאל עצמו היה מונה אותם באותו סדר. בעיית הסדר, העדיפויות, ההיירארכיה הסמויה של השפות היתה קיימת, כנראה, לא רק אצל ד'ארוויה. מאמרים אחרים בקובץ עוסקים בענף יינים אחרים, אך בשל קוצר המצע הם לא אוזכרו במאמר זה.

שע ממכתב התלונה של יצחק הנריקס קויטיניו על הדרך הלא-צודקת של חלוקת המקומות בבית-הכנסת, שגרמה פירוד בתוך הקהילה (נספח ה). ההבדל העיקרי הוא שתלונת קויטיניו נשתמרה כלשונה, בספרדית, על כל טענותיה המשכנעות, והן הראויות לתרגום ולציטוט: 'מה שיחזק את סמכותכם' כותב קויטיניו לאנשי המעמד, 'זה לא צי, וגם לא "ארמאדה" ימית וגם לא 4000 סוסים או חייל רגלי, אלא הצדק [...] רק] זה יקנה לכם סמכות ויראת כבוד ויגרום לאיחוד [...]'. עמ' 539. האם אין כאן איזכור לארמאדה?

הקרה עוסק במאמרו ב'אלגוליו של יהודי איסטנבולי במאה הי"ז. המדובר הוא ברפאל לוי בן 'להורים יהודים שמוצאם מחצי האי האיברי', שאחר-כך המיר את דתו. ד'ארוויה כותב על רפאל, כי הוא 'בנוי לא רע אבל הוא כל כך מכוער ושחום שהוא נראה יותר כאתיופי מספרדי או פורטוגזי'. גם כשד'ארוויה

דמות יהודה בן יעקב אבינו, לבוש בגדי מלך ספרדי, ודגל בידו, שעליו צורת אריה – איור שנעשה בין השנים 1422-1433 (ראה לעיל, בהתחלת המאמר)